

Drago ČUPIĆ

Beograd

SUDBINA GLASA *H*
U GOVORIMA CRNE GORE
(U ODNOSU NA BOŠKOVIĆEVO
ISPITIVANJE OVOGA GLASA)

SLOVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI IN UMETNOSTI
ACADEMIA SCIENTIARUM ET ARTIUM SLOVENICA

ZBORNİK

RAZPRAV IZ SLOVANSKEGA JEZIKOSLOVJA

TINETU LOGARJU
OB SEDEMDESETLETNICI

Zbral in uredil
Franc Jakopin

Posebni odtis

LJUBLJANA 1989

Drago ČUPIĆ
Beograd

SUDBINA GLASA *H* U GOVORIMA CRNE GORE (U ODNOSU NA BOŠKOVIĆEVO ISPITIVANJE OVOGA GLASA)

UDK 808.54-087-314.1-54

It was in the 1930's that Professor Radosav Bošković published his famous work on the sound h in the dialects of Montenegro, and about the variants of this sound. Apart from providing a general theoretical approach, in this work Bošković treated the position and value of the sound h in the dialects of old Montenegro, as well as in those spoken by the tribes of Zubaci, Mrkovići, Bjelopavlići, Kuće and Piperi. Since this work was never completed, there was no treatment of the sound h in the other dialects of Montenegro. This is true of the so-called East Montenegrin Region, as well as of the region of the East Herzegovinian dialects in Montenegro.

This work attempts to provide an improved description of the sound h in the dialects of Montenegro with respect to Bošković's work, and deals with those dialects which Bošković did not include.

U XI knjizi Južnoslovenskog filologa prof. Radosav Bošković objavio je rad *O prirodi, razvitku i zamenicama glasa h u govorima Crne Gore*¹, u kojemu je detaljno i značajki obradio sudbinu ovoga glasa u staroj Crnoj Gori i nekim susjednim krajevima. Iako na početku rada kaže da nema namjeru da pruži "nikakvu iscrpniju monografiju o glasu *h* u ovim govorima", Bošković je to ipak učinio. Konstatuje da "nema nijednog crnogorskog govora koji danas u svim fonetskim pozicijama i u svim rečima čuva ovaj glas".² To je njegova polazna osnova u razmatranju sudbine ovog glasa. Treba odmah reći da je Bošković bio u pravu, a mi dodajemo da je situacija i danas onakva kako ju je on opisao. U drugim crnogorskim govorima, o kojima Bošković nije govorio, ovaj glas se još manje čuje (izuzimajući neke primorske govore), istina - u nekima od njih dosljednija je njegova zamjena drugim glasovima nego u govorima u kojima Bošković opisuje glas *h*.

U ovom radu mi ćemo se pozabaviti uglavnom onim govorima u Crnoj Gori koje Bošković nije obrađivao.

U pogledu sudbine glasa *h* Bošković je teritoriju koju je ispitivao podijelio na tri tipa: 1) govori neposredne okoline Cetinja, tj. djelova Katunske nahije, zatim Riječke i Lješanske - gdje se glas *h* čuva; 2) drugi tip predstavljaju govori "koji među svoje glasove danas ne ubrajaju i glas *h*, ali zato na njegovu mestu, bar u nekim pozicijama, stoje drugi glasovi".³ Ovom tipu pripadaju, kaže Bošković, govori neposredne okoline Bara, tj. govori Mrkovića i Zubaca; 3) treći tip čine govori Bjelopavlića, Kuća, Pipera i Podgorice (danas Titograd), u kojima se glas *h* gubi bez zamjene.⁴

Neobuhvaćeni Boškovićevom analizom od današnjeg prostora Crne Gore ostali su, na jednoj strani, svi govori istočnohercegovačkog tipa (govori sa četiri akcenta), zatim govori istočne Boke i Crnogorskog primorja do Bara, i - na drugoj, govori Polimlja i okoline, tj. Vasojevića i zapadnog dijela crnogorskog Sandžaka (Bihor i okolina Bijelog Polja).

Šta na tim područjima imamo?

1. Cijelo područje istočnohercegovačkih govora u Crnoj Gori (sjeverozapadna Boka, nikšićki, durmitorski, pljevaljski, mojkovački i veći dio kolašinskog kraja) - u cjelini je izgubio ovaj glas, izuzimajući, naravno, muslimansko stanovništvo, ali je on najčešće zamijenjen drugim glasovima. Opšteg pregleda radi, daćemo po nekoliko primjera različitih područja ove teritorije:

Sjeverozapadna Boka: *crkok*, *pričagu*, *duk* 'duh'.⁵

Piva i Drobnjak: na ovom području *h* se gubi, čak i nestaju i njegovi zamjenici.⁶ Poznato nam je, ipak, da zamjene na ovom području ima: *našijeg*, *vašijeg*, *njiovijeg*, *umijagu*, *nosagu* i sl. (prema sopstvenim bilješkama).

Nikšić i okolina: *òdmā*, *siròmā*, *dódo*, *òdo*, *stìgo*; *siròmak*, *pàrok*, *dùk* 'duh', *iskòpak*, *mògak*; *strāg* 'strah', *òvijeg*, *ònijeg*, *mìšljāgu*, *vòdāgu*.⁷ Tako je i *dìktati*, *dàktati*, *zàktijevām* i sl.⁸

Uskoci: M. Stanić ističe da ovog glasa u Uskocima nema. Navodi primjere: *řbat*, *ladòča*, *ājduk* i sl.⁹, pa dalje: *būa* 'buva', *dūān* 'duvan', *prèodnjāk*, *jāti* 'jahati', *naðditi*, *pòvatāti*, *sjāti* 'sjahati', *vř* 'vrh', *povr*, *siròma*, *šeròma* itd.¹⁰ Zamjenici su: *ùvrg*, *òčūg* 'očuh', *òdmāg*, *òvijg*, *mòig*, *mānjig/mānjičg* i sl.,¹¹ *znāvāgū*, *mìšljāgū*,¹² *zādāk* 'zadah', *kòžuk*, *ùbik*, *prèpadok se*,¹³ *vrkúnac*, *ùspjek*, *kiljadu*, *krábar*,¹⁴ *vāzdūk*, *dāk*, *zàdak*,¹⁵ itd.

Kolašin: *ālĵina*, *ārambaša*, *āber*, *ljēba* (gsg);¹⁶ *ĭtler*, *iljada*, *usānula* 'usahnula', *olāditi*, *òrovina* i sl.¹⁷, *òraga* 'oraha' (gsg), *kòsāgu*, *nāstāvagū*; *plèkom*, *vāzdūka*, *tèknika*, *nektéci*; *būva*, *mūva*, *dūvān*, *sùvovina*, *zdùvāč*,¹⁸ *māčija*, *ĭstija*;¹⁹ *vāzdūk*, *kòžuk*, *tr̄buk*, *plèk*;²⁰ *prāg* 'prah', *òčūg*, *pàstūg* i sl.²¹

Pljevlja: *iljada*, *nĵov*; *ùbik*, *pošèkok*, *donèsok*; *umijāgū*, *nešècedijāgū* itd. (prema sopstvenim bilješkama).

Na području istočnohercegovačkih govora može se čuti i glas *h*, ali u posebnim situacijama. To je, zapravo, onda kada se upotrebljava crkvena terminologija, pa se može čuti: *hrišćanstvo* (obično je *rišćanstvo*), *Hrištōs* (obično *Rištōs*) i sl. Ako se ima u vidu da je religiozna terminologija, a crkvena osobito, ako ne knjiškog, a ono crkvenog, obrednog karaktera, normalno je očekivati da su vjernici u prošlosti (riječ je o najstarijim informatorima) upotrebljavali tu leksiku upravo onako kako su je upotrebljavali sveštenici.

Nijesmo dali podatke o svakoj govornoj cjelini na području istočnohercegovačkog tipa govora, ali je sasvim jasno da na tom području ovoga glasa nema, već se ili gubi ili je supstituisan. Supstituenti su različiti, a najčešće su to *k* i *g*, zatim *v* i *j*, kao i još neki glasovi. Novije vrijeme kao da vraća ovaj glas, osobito u vjerskoj terminologiji (opet, o Muslimanima ne govorimo).

2. Na području starijih govora Crne Gore mimo onih koje je obradio Bošković stanje je nejednako: manji dio govora u Boki i Primorju ima ovaj glas, dok je u drugima uglavnom izgubljen. Evo kratkog pregleda:

Istočna Boka i Crnogorsko primorje:

Lepetane: *ùših, òčih, plécìh*,²² *bòlijestih*,²³ *mòijeh, mòjijeh*,²⁴ *písah, plácáh, trésāh, žívljāh, parložāh*,²⁵ *ùh* (i *ù*),²⁶ *jāoh, jōh*²⁷.

Krtoli: *ùho, pāzūho, mohūna, grìjeh, hrtenÿca* 'kičma', *hrišćāni, Hrvāckā, snāha, ùhōr, mījeh, uzjāhāt, vřhō* 'vrhao', *vřhlā; očìh, plecìh, jāgnjādih, mrāvìh; duhān/duvān; ājde, rvāo, rvāla, u vř kītē; fála, falīt se, pofālīt* itd.²⁸

Perast: *hlād, aždāha, dūhat, ūharno, čēhulja, hřriti, hmūčati, glūhnuti* i dr.²⁹ T. Brajković, dalje, ističe: "Ali se *h* izgovara i u ovijem riječima: *hūhor, suhārak, jēdihni, hārati, hrūskati, pōdbuhnuti, vēhnuti*. Ne izgovara se u *iljada, četi, oli* (= hoćeš li), *ōdi, ōdite* l...l, ali opet dolazi *h* u *hōdi, hōdite* ... Malo kad se čuje *h* u drugom padežu plurala imenica. Mjesto *rpa* govori se *vrpa*."³⁰ I Luka Vujović u Perastu *h* nalazi u svim pozicijama: *ōrah, ōraha, ali ōraye, dūhān* itd., ali: *hlād* i *lād, rānimo, ladōvina, kužīna* i sl.³¹

Istočno odavde u Crnogorskom primorju stanje je nešto drugačije:

Maine: *māčega, šnē^aga* 'snaha', *orāga, bjēgū, lōmjāgu* i sl.³² Aleksić kaže da u "mainskom govoru umesto *h* u sredini reči stoji *g*,"³³ a da se to isto dešava i sa *h* na kraju riječi.³⁴

U Grblju je *h* rijetko: *māčeha* (češće *māčega*), *jāih* (gpl), ali *šcerīg, čēljādīg* i sl., pa *mljegūri, siromāg, orāg* 'orah', *ūzēg, nōsāgu, kupōvāgu; duvān; fála*. Često se sasvim gubi: *greōta, rišćānin, Rvackā, řvackī* i sl.³⁵

Paštrovići: U svom izvještaju za Godišnjak Sare i Vase Stojanovića R. Aleksić kaže da se u "oblicima konjugacije, u aoristu i imperfektu, ukoliko se ovaj drugi oblik (imperfekat) upotrebljava, izgovara l...l redovno m. *h - k*: a) *rēkok, učinjēk, ostāvīk, nādōk, pōdōk* ...; b) *mīšljāk*, a prema tome i u 3. licu množine: *radaku*,"³⁶ a prije toga daje primjere: *gōdinē^ak, pāre^ak* i dr.³⁷

U Spiču je slično stanje: *dođōk, ūzek, mǎčākaḱ* (gdje je *h* bilo u genitivu plurala im. m. i ž. roda). Zatim imamo: *duvān, māv* (< mah) 'bud', *siromāv, grevōta/grevōta*, ali i: *mǐēur, řvacki, rtenīca* 'kičma', *maūna* itd.³⁸

Za Rijeku Reževića Luka Vujović nam daje podatke koji odgovaraju Aleksićevim: *ūzēk, pādok, dođōk* i sl., zatim: *duvān, ūvo, fāla ti, krūf* 'hlijeb', *mē^{af}* 'bud' i sl. Često se ovaj glas gubi: *mǐēūr, lād, ladīna, utekō* (aor.) i sl., a čuva se u leksemama Hřvācka, hřvācki.³⁹

Kako se vidi, i u dijelu istočne Boke i Crnogorskog primorja do Bara stanje sa ovim glasom je mješovito. To je područje koje je Vuk uzimao kao ono u kojemu se ovaj glas jasno čuje. I istina je da se čuje, ali ne uvijek i u svim pozicijama. Zato Vukovu napomenu o tome da se ovaj glas čuje u Boki i "po svemu primorju naroda našega i po Crnoj Gori do samoga Skadra"⁴⁰ treba prihvatiti uslovno. Jer, vidjeli smo, na tom istom primorju se *h* i gubi i supstituiše drugim glasovima, najčešće glasom *g*.

Cijelo područje starijih govora Crne Gore sjeveroistočno od onog koje je obradio R. Bošković (tj. sjeveroistočno od stare Crne Gore, Bjelopavlića, Kuća i Pipera) izgubilo je glas *h*. Mihailo Stevanović bilježi: *grevotā, dūvāt, zduvāč, suvōta* i sl.⁴¹ Ovo važi kako za Kuće i Pipere (kao i za Bjelopavliće, ali kod većine navedenih leksema drugim akcentom), tako i za Bratonožiće i Vasojeviće. R. Aleksić je u Andželatu kod Andrijevice zabilježio: *ūo, ūa, pāzuo, rbe^{at}, āj, ājde, strēa, pastū* 'pastuh', *ōra* 'orah', *duān, vr, vřa, vřu, pūā* (i *pūvā*), *riščānin, sirōma, siromāa; ufātijo, fāla*,⁴² a u fonološkom opisu govora ovoga punkta nalazimo: *fālim, fātā*,⁴³ zatim *būva, kļjā*.⁴⁴

Bihor pripada onim govovima koji su ovaj glas izgubili (opet, nije riječ o muslimanskom stanovništvu), pa imamo: *lādno, lād, Rvācka, ūtanje, stīgo* (aor.), *posēko* (aor.), zatim: *ēktār, Ercēgovina, ajdūčki*,⁴⁵ *suvōta, būva, mūva, duvān, skūvāše; Mikālle, prīkod, dākcē; Bjōr, nļjov, snāja, čōja* i dr.⁴⁶

Za Bijelo Polje neke informacije nam daje M. Sekulić: *duvati, gruvati, đinduva; podbuo*,⁴⁷ *vala* 'hvala', *valim* 'hvalim'.⁴⁸

Uz građu koju nalazimo kod Radosava Boškovića, ovo malo primjera koje smo prikupili za pojedina područja, nadamo se, dosta slikovito govori o poziciji glasa *h* u govovima Crne Gore. I dalje ostaje Boškovićev zaključak da nema nijednog govora u Crnoj Gori koji ovaj glas u potpunosti čuva. To, naravno, važi i za one govore koje je Bošković ispitivao. Pa, i uprkos tome - ne bi se pogriješilo ako bi se kazalo da su neki katunski i lješanski govori, zatim peraštanski, krtolski i lepetanski dobri predstavnici govora koji ovaj glas čuvaju (iako ne uvijek i u svim pozicijama). To može da bude i privid, posebno stoga što se u govovima u kojima je riječ (izuzimajući pereštanskog) kod najstarijih stanovnika "standardno" čuva *h* u genitivu plurala, u primjerima tipa: *Ijudih, ženah, našijeh, onijeh* i sl., pa se pri toj činjenici gubi iz vida ona da u tim istim govovima nalazimo i: *iljada, oču, odit(i)* i

sl., što je uopštavajuće stanje u svim govorima Crne Gore, bez obzira na to koliko se u njima čuva ili zamjenjuje ovaj glas.

3. Sasvim je posebno pitanje vrijednost glasa *h* u govorima Muslimana, ne samo na području Crne Gore. Mi obično kažemo da je taj glas očuvan upravo u govorima muslimanskog življa. To jeste istina, ali ne potpuna. Prvo, najveći broj muslimanskih stanovnika u Crnoj Gori (a tako je i na drugim područjima) u mnogim pozicijama ovaj glas supstituiše drugim glasovima, ili ga pak ne izgovara (još bolje: ne izgovara u svakoj govornoj situaciji). Drugo, muslimanski izgovor ovoga glasa ne predstavlja uvijek ono što je njegova vrijednost u srpskohrvatskim govorima koji *h* čuvaju. Naime, muslimansko *h* je zvučni, grleni glas, koji nije karakterističan za standardno frikativno evropsko *h* kakvo nalazimo i u srpskohrvatskim govorima. To je, zapravo, ili zvučno *h*, ili jedva čujno izdiferenciran glas, pri čijem formiranju vazдушna struja dolazi iz dubine plućnog trakta, formirajući glas koji jedva aspirira, uz minimalnu frikaciju. To, u stvari, nije nepčani već grleni glas, pri čijem formiranju vazduh prolazi cijelom širinom usne duplje, bez pregrada, uz izvjesno treperenje glasnih žica. Njega P. Đorđić za gusinski izgovor označava grafemom *g^{h,49}* i biće da je u pravu.

¹ Vidi Južnoslovenski filolog XI, Beograd 1931, 179-197. Zbog lakše dostupnosti u daljem pozivanju na ovaj Boškovićev rad služićemo se paginacijom naznačenom u Boškovićevoj knjizi *Odabrani članci i rasprave*, CANU, Titograd 1978.

² O. c., 7.

³ Isto, 9.

⁴ Isto, 15.

⁵ Up. Dušan Dostinić, *Neka zapažanja o hercegovačkom tipu bokeljskih govora*, Ogleđi - bilten Zavoda za unapređivanje školstva NRCC, br. 2, Titograd 1963, 79.

⁶ Up. Jovan Vuković, *Govor Pive i Drobnjaka*, Južnoslovenski filolog XVII, 1939-40, 36-37.

⁷ D. Vušović, *Dialekt istočne Hercegovine*, Srpski dijalektološki zbornik (dalje: SDZb) III, Beograd 1927, 18-19.

⁸ Isto, 20.

⁹ Milija Stanić, *Govor Uskoka*, SDZb XX, Beograd 1974, 86.

- ¹⁰ Isto, 87. ¹¹ Isto, 88. ¹² Isto, 89. ¹³ Isto. ¹⁴ Isto, 90.
- ¹⁵ Isto, 93.
- ¹⁶ Mato Pižurica, *Govor okoline Kolašina*, CANU, Titograd 1981, 79.
- ¹⁷ Isto, 80. ¹⁸ Isto. ¹⁹ Isto, 81. ²⁰ Isto. ²¹ Isto, 82.
- ²² Vaso Tomanović, *Akcent u govoru sela Lepetana (Boka Kotorska)*, Južnoslovenski filolog XIV, Beograd 1935, 68.
- ²³ Isto, 69. ²⁴ Isto, 87. ²⁵ Isto, 88. ²⁶ Isto, 98. ²⁷ Isto, 99.
- ²⁸ Radomir Aleksić, *Krtole* - Upitnik za Srpskohrvatski dijalektološki atlas (dalje: SHDA), 1963. g.
- ²⁹ Toma Brajković, *Peraški dijalekat*, Program c.-kr. Državne Velike Gimnazije u Kotoru za šk. g. 1892-1895, 6.
- ³⁰ Isto.
- ³¹ Luka Vujović, *Perast* - Upitnik za SHDA.
- ³² R. Aleksić, *Izveštaj o govorima Paštrovića*, Godišnjak Zadužbine Sare i Vase Stojanović (dalje: God. SIVS) VII, Beograd 1939, 37.
- ³³ Isto.
- ³⁴ Isto.
- ³⁵ Luka Vujović, *Grbalj* - Upitnik za SHDA, 1969. g.
- ³⁶ R. Aleksić, *Izveštaj o govorima Paštrovića*, God. SIVS VI, Beograd 1938, 18.
- ³⁷ Isto.
- ³⁸ L. Vujović, *Spič* - Upitnik za SHDA.
- ³⁹ R. Aleksić, *Reževići (Paštrovići)* - Upitnik za SHDA, 1963. g.
- ⁴⁰ V. St. Karadžić, *Srpske narodne poslovice*, Prosveta, Beograd 1965, 22.

- ⁴¹ M. Stevanović, *Istočnocrnogorski dijalekat*, Biblioteka JF, knj. 5, Beograd 1935, 31.
- ⁴² R. Aleksić, *Andželat* - Upitnik za SHDA.
- ⁴³ Up. *Fonološki opisi srpskohrvatskih/hrvatskosrpskih, slovenačkih i makedonskih govora obuhvaćenih Opšteslovenskim lingvističkim atlasom*, ANUBiH, Sarajevo 1981, 554.
- ⁴⁴ Isto, 557.
- ⁴⁵ Danilo Barjaktarević, *Bihorski govor*, Zbornik Filozofskog fakulteta Priština III, 1966, 40.
- ⁴⁶ Isto, 41.
- ⁴⁷ Momir Sekulić, *Neke osobenosti govora Bijelog Polja*, Tokovi, Ivangrad 1971, 167.
- ⁴⁸ Isto, 168.
- ⁴⁹ Đorđić ga naziva velarnim zvučnim spirantom. Up. P. Đorđić, *Beleške o gusinjskom govoru*, Izveštaj o stanju i radu Zadužbine Luke Čelovića-Trebinjca, beogradskog trgovca, u g. 1933, Beograd 1934, 185.

Povzetek

USODA GLASU h V GOVORIH ČRNE GORE (V RAZMERJU DO BOŠKOVIĆEVEGA RAZISKOVANJA TEGA GLASU)

Pisec izhaja iz dela Radosava Boškovića O prirodi, razvitku i zamenicama glasa h u govorima Crne Gore, v katerem je teoretično obdelana in z gradivom prikazana usoda glasu h v govorih stare Črne gore, okolice Bara, Bjelopavličev, Kučev, Piperov in Podgorice (Titograda). Ta glas opisuje v ostalih govorih Črne gore in poudarja, da na področju vzhodnohercegoveškega tipa govorov v Črni gori tega glasu sicer ni, vendar pa so njegove variante pogoste in številne. Prav tako ga ni v starejših govorih Črne gore severovzhodno od področja, ki ga je raziskoval Bošković, vendar pa se pojavlja v nekaterih govorih Boke Kotorske in Črnogorskega primorja (Perast, Lepetane, Krtoli in delno Grbalj). Pisec se dotakne tudi vrednosti

glasu h v govorih Muslimanov v Črni gori, pri čemer poudarja, da gre za glas z minimalno frikcijo.

Summary

*THE DEVELOPMENT OF THE SOUND h
IN THE DIALECTS OF MONTENEGRO
(WITH RESPECT TO BOŠKOVIĆ'S INVESTIGATION OF THIS PHONEME)*

The author proceeds from the work "On the nature, development and variants of the sound h in the dialects of Montenegro" by Radosav Bošković, which includes a theoretical treatment of and a body of empirical data on the position and value of the sound h in the dialects of old Montenegro, the Bar and Podgorica (Titograd) areas, as well as in those spoken by the tribes of Bjelopavlići, Kući and Piperi. He describes this sound as it is found in the other dialects of Montenegro, and points out that, although it is not present in the dialects of the Eastern Herzegovinian type in Montenegro, substitutions are frequent and numerous. This sound is likewise not found in the older dialects of Montenegro in the area north-east of that investigated by Bošković. It occurs, however, in some dialects of the Boka Kotorska and Montenegrin Littoral areas (Perast, Lepetane, Krtoli and, partly, Grbalj). The author also briefly deals with the value of the sound h in the dialects of Moslems in Montenegro, pointing out that in this case a sound with minimal friction is involved.